

Variabiliteit en interne structurering van woordbetekenis

door

Christof VANDEN EYNDE

0. INLEIDING

De lexicale semantiek van pakweg de laatste vijftien jaar wordt gekenmerkt door een paradigma-wisseling in de zin van Kuhn (1962); de structuralistische en transformalistische lexicale semantiek vormen niet langer de dominante theoretische kaders waarbinnen aan de studie van woordbetekenis wordt gedaan¹. De zogenaamde *cognitieve semantiek* lijkt momenteel de theorie te zijn die het onderzoek beheerst. Deze linguïstische 'school' onderscheidt zich op een aantal wezenlijke punten van de traditionele opvattingen over woordbetekenis. De belangrijkste klassieke opvattingen die door de cognitieve semantiek worden bekritiseerd, zijn de volgende (cfr. Geeraerts, 1985: 151):

a. Woordbetekenis is een onderdeel van een *autonome* linguïstische kennis.

b. De betekenis van een woord x wordt gezien als een verzameling van noodzakelijke en voldoende voorwaarden waaraan een referent dient te voldoen om met dat woord benoemd te kunnen worden. Kortom, betekenis wordt gelijkgesteld met een verzameling van essentiële attributen.

c. Alle leden van een lexicale categorie X (d.w.z. de conceptuele categorie die beantwoordt aan het woord x) hebben een gelijke status. Hetzelfde geldt voor de kenmerken die een woord x oproept. Als woordbetekenis een verzameling van essentiële kenmerken is (cfr. b), dan moeten al die kenmerken wel een gelijke status hebben. Logisch gezien is het immers onzinnig om het te hebben over kenmerken die 'minder essentieel' zijn.

d. Uit b volgt ook dat de grenzen van de categorie die door een woord wordt benoemd, duidelijk zijn. De vraag of het woord x op een referent Y kan worden toegepast laat zich simpelweg met *ja* of *neen* beantwoorden. Y is dus of lid of geen lid van de categorie X .

1. Met dank aan dr. J. De Caluwe, zonder wie ik de in dit artikel geformuleerde ideeën nooit had kunnen ontwikkelen. De toehoorders van mijn lezing ben ik erkentelijk voor hun opmerkingen, die er mij toe dwongen mijn gedachten duidelijker te formuleren.

Hiertegenover stelt de cognitieve semantiek het volgende:

- a'. Woordbetekenis en talige kennis in het algemeen zijn geïntegreerd in de wereldkennis.
- b'. Betekenissen kunnen niet gereduceerd worden tot 'lijstjes' van essentiële kenmerken.
- c'. Binnen de betekenis van een woord hebben verschillende kenmerken een verschillende status. Sommige kenmerken zijn belangrijker dan andere. Zo ook zijn er binnen een lexicale categorie leden die een centralere plaats innemen dan andere leden.
- d'. De grenzen van de betekenis van een woord zijn soms vaag. Zo is b.v. de vraag „Is een T.V.-toestel een meubel”, niet eenvoudigweg met *ja* of *neen* te beantwoorden. De grens van de betekenis van *meubel* is immers vaag.

Centraal in dit artikel staat de theoretische claims b' en c'. Geeraerts (1993: 240) heeft erop gewezen dat de betreffende opvattingen „are often assumed but seldom demonstrated in the literature”. Daarom zullen wij aan de hand van de voorbeelden *mes* en *zaag* trachten aan te tonen dat het inderdaad onmogelijk is om de betekenis van een woord te reduceren tot een verzameling van noodzakelijke en voldoende kenmerken (cf. 1.1.). Daarna wordt ingegaan op de vraag hoe we ons de betekenis van de woorden *mes* en *zaag* dan wel moeten voorstellen (cf. 1.2.). Vervolgens gaan we in op de interne structurering van lexicale categorieën (cf. 2). Achtereenvolgens illustreren we de relevantie van die interne structurering aan de hand van een drietal fenomenen: categorie-uitbreiding (2.2.), composita-vorming (2.3.) en autohyponymie (2.4.).

1. DE VARIABILITEIT VAN WOORDBETEKENIS

1.1 *De ontoereikendheid van een klassieke definitie*

Laten we uitgaan van een klassieke definitie van *mes*. Zo'n definitie in termen van noodzakelijke ('criteriale') en voldoende kenmerken zou kunnen luiden:

- Mes* is de naam van a. een artefact
- b. dat bestaat uit een lemmet, d.w.z. een platte strook metaal
 - c. en een heft
 - d. en dat dient om ermee te snijden

Deze kenmerken blijken echter minder essentieel te zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Beschouwen we b.v. kenmerk c. Wanneer we het hebben over het *mes* van een grasmaaier of over een *scheermesje* (d.w.z. het vervangbare onderdeel van een scheermes), dan

benoemen we met die woorden artefacten die *geen* heft hebben. Hetzelfde geldt overigens voor de vervangbare lemmets van een stanleymes: ook die kunnen *mesjes* worden genoemd, hoewel ook hier het heft ontbreekt.

Ook kenmerk d. blijkt niet essentieel te zijn: zo hebben we in het Nederlands b.v. het woord *hakmes*, waarmee we verwijzen naar een instrument dat als geïntendeerde functie *hakken* heeft, en niet snijden. Een nog meer afwijkend gebruik van *mes* vinden we in b.v. *plamuurmes* of *verfmes*. In die gevallen gebruiken we *mes* om te verwijzen naar een instrument dat zelfs niet scherp is en dat dat dient om er materiaal mee uit te strijken.

Kenmerk b. blijkt evenmin volledig houdbaar te zijn. Het is immers niet noodzakelijk dat een mes uit een platte strook *metaal* bestaat. Denken we b.v. maar aan het prehistorische snijwerktuig dat uit een vuursteen was vervaardigd en dat we evengoed *mes* kunnen noemen.

Dat alles impliceert dat we uiteindelijk nog de volgende definitie van *mes* overhouden: *een artefact bestaande uit een platte strook hard materiaal*.

Het hoeft geen betoog dat deze definitie veel te ruim is om de categorie MES te onderscheiden van andere categorieën. Anders geformuleerd: deze definitie slaat weliswaar op alles wat wij in het Nederlands *mes* kunnen noemen, maar ze geldt al evenzeer voor allerlei andere artefacten die de naam *mes* beslist niet kunnen krijgen. Zo voldoet b.v. een meetlat perfect aan onze gereduceerde definitie van *mes*.

Een gelijkaardige argumentatie kunnen we ook opbouwen m.b.t. de betekenis van *zaag*. Een klassieke definitie van dat woord zou kunnen luiden:

- Zaag* is de naam voor a. een artefact
- b. dat dient om er harde materialen mee te scheiden
 - c. middels een heen en weer gaande beweging
 - d. en dat een getand blad heeft

Dat kenmerk c. niet noodzakelijk is blijkt b.v. uit het feit dat wij *zaag* gebruiken om een cirkelzaag te benoemen. Zo'n cirkelzaag wordt nu net gekenmerkt door een doorgaande beweging.

Evenmin is kenmerk d. essentieel: ook tandeloze werktuigen als de kabelzaag of de marmerzaag krijgen de naam *zaag*.

Dat betekent dat we uiteindelijk nog de volgende definitie overhouden: *een zaag is een artefact waarmee harde materialen worden gescheiden*. Deze definitie is echter te ruim: ook slijpschijven b.v. vallen er immers onder. Kortom, ook hier lijkt het er voorlopig op

dat een definitie in termen van noodzakelijke en voldoende voorwaarden onmogelijk is.

Op grond van deze twee voorbeelden kunnen we echter nog niet concluderen dat de klassieke visie weerlegd is. De traditionele visie erkent immers evenzeer dat het soms onmogelijk is om een set van voldoende en noodzakelijke voorwaarden te vinden. Geeraerts (1993: 224) schrijft hierover:

[T]he possibility that some lexical items cannot receive a definition in terms of necessary-and-sufficient attributes is not exactly absent from the classical tradition. Rather, it is traditionally taken as an indication of the polysemy of the item in question.

Kortom, dat we er niet in geslaagd zijn om een definitie van *mes* te geven in termen van noodzakelijke en voldoende kenmerken zou te maken kunnen hebben met het feit dat *mes* verschillende betekenissen heeft in b.v. *broodmes* enerzijds en *plamuurmes* anderzijds. We zouden het ook als volgt kunnen formuleren: het woord *mes* verwijst niet naar één conceptuele categorie MES, maar naar meerdere conceptuele categorieën.

Door uit te gaan van de polysemie van *mes*² zouden we de klassieke opvatting over betekenis veilig kunnen stellen. We moeten ons echter realiseren dat dat laatste alleen maar mogelijk is als we kunnen aantonen dat de vermeende verschillende betekenissen duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. De traditionele opvatting vereist namelijk dat betekenissen discreet zijn. Er wordt door de klassieke lexicale semantiek geen enkel argument aangebracht, waarom de onderscheiden betekenissen *binnen* een woord niet aan deze eis zouden moeten voldoen. De klassieke opvatting voorspelt dus dat, zo het al niet mogelijk is de betekenis van een woord te vatten in een set van criteriale kenmerken, het *wel* mogelijk moet zijn om de verschillende betekenissen van een woord te vatten in evenveel klassieke definities.

Nadere beschouwing leert ons echter dat die voorspelling noch in het geval van *mes* noch in het geval van *zaag* bewaarheid wordt. Bekijken we in dit verband eens het volgende rijtje: plamuurmes - bo-termes - tafelmess - pennemesje - gillettermesje

Het gaat hier om artefacten die we in het Nederlands kunnen benoemen met *mes* of met een endocentrisch compositium op *-mes*. We hebben al kunnen vaststellen dat we de betekenis van *mes* niet kunnen vatten in een definitie op basis van criteriale kenmerken. Als dat te maken zou hebben met polysemie van *mes*, dan zouden we in

2. Dit is trouwens de keuze die de redactie van *Verschuieren* maakt. In dit woordenboek wordt namelijk de betekenis van *mes* zoals in b.v. *plamuurmes* beschouwd als een tweede, zgn. 'metaforische' betekenis.

het bovenstaande rijtje één of meerdere grenzen moeten kunnen trekken tussen de verschillende betekenissen. Dat laatste nu is o.i. niet mogelijk. Zo is het niet meteen evident om te zeggen dat *mes* twee verschillende betekenissen heeft in *plamuurmes* enerzijds en *botermes* anderzijds. In beide gevallen verwijzen we met *mes* immers naar een instrument dat niet bedoeld is om te snijden en dat als geïntendeerde functie heeft om er materiaal mee uit te strijken.

Het ligt evenmin voor de hand om een duidelijke grens te trekken tussen de betekenis van *mes* zoals in *botermes* aan de ene kant en in *tafelmes* aan de andere kant. Een *tafelmes* wordt immers ook frequent gebruikt om er smeerbaar voedsel mee uit te strijken, hoewel het natuurlijk ook geschikt is om te snijden.

Er is voor zover wij kunnen zien ook geen enkele reden om ervan uit te gaan dat *mes* twee discrete betekenissen heeft in *tafelmes* enerzijds en *pennemesje* anderzijds. In beide gevallen gaat het immers om namen voor snijdende instrumenten met een heft en een lemmet.

Er lijkt wel een duidelijk criterium aanwezig te zijn om een grens te trekken tussen *pennemesje* en *gillettemesje*. Immers, de aan- respectievelijk afwezigheid van een heft zou in principe kunnen functioneren als een kenmerk dat twee verschillende betekenissen van *mes* van elkaar onderscheidt. Bij nader toezien blijkt echter dat de aan- of afwezigheid van een heft voor de taalgebruiker geen aanleiding geeft om van twee betekenissen van *mes* te spreken. Beschouwen we in dat verband de volgende zin:

1. Een inktvlek kun je wegkrabben met een penne- of gillette-mesje.

Taalgebruikers die met deze zin 1 worden geconfronteerd, nemen geen anomalie waar. De samentrekking „een penne- of een gillette-mesje” wordt niet als een zeugma ervaren, wat wel het geval zou zijn als *mes* in twee onderscheiden betekenissen zou worden gebruikt³. Zo wordt b.v. de volgende zin als afwijkend ervaren, precies omdat er twee verschillende betekenissen van *voet* in het spel zijn:

2. Aan de voet van de berg bezeerde hij de zijne [nl. voet].

Kortom, het lijkt erop dat er dus ook geen duidelijke grens te trekken is tussen *pennemesje* en *gillettemesje*.

Dat alles betekent dat we enerzijds geen noodzakelijke en voldoende kenmerken hebben kunnen vinden die de betekenis van *mes* in het rijtje *plamuur/botermes/tafelmes/pennemesje/gillette-mesje* volledig kunnen definiëren, maar dat we anderzijds ook geen enkele

3. Zie voor deze test Cruse (1986): 58-62.

reden hebben om aan te nemen dat *mes* in klassieke zin polyseem is. Zo'n klassieke polysemie veronderstelt immers duidelijk van elkaar te onderscheiden betekenissen. We menen aan de hand van het bovenstaande rijtje duidelijk te hebbengemaakt dat die discrete betekenissen er niet zijn⁴.

We worden dus geconfronteerd met een situatie waar de klassieke lexicale semantiek geen weg mee weet: het is niet mogelijk om de 'grote' categorie MES te definiëren in termen van noodzakelijke kenmerken en het is evenmin mogelijk om verschillende 'kleinere' categorieën MES te vinden, die de afwezigheid van een allesomvattende definitie kunnen verklaren.

Dit geldt overigens ook voor de categorie ZAAG: boven illustreerden we al dat het onmogelijk is om gemeenschappelijke kenmerken voor de gehele categorie ZAAG te vinden die tegelijkertijd voldoende zijn om de categorie ZAAG af te bakenen van andere categorieën (zoals b.v. SLIJPSCHIJF). Maar ook dit is niet het gevolg van polysemie van *zaag*. Het ligt immers intuïtief beslist niet voor de hand om te beweren dat *zaag* drie verschillende betekenissen heeft in *cirkelzaag*, *handzaag* en *kabelzaag*. De volgende samentrekkingen zijn dan ook perfect aanvaardbaar:

3. Een hand- en cirkelzaag
4. Een cirkel- en een kabelzaag
5. Een hand- of een kabelzaag

Ook hier kunnen we het fenomeen polysemie dus niet invoeren ter verdediging van de traditionele opvatting over lexicale categorieën.

1.2. *Familiegelijkenissen als verklarend principe van lexicale categorieën*

We menen in 1.1. duidelijk te hebben gemaakt dat een definitie in termen van noodzakelijke en voldoende kenmerken tekort schiet om categorieën uit de natuurlijke taal te verklaren. In deze sectie gaan we in op de vraag welk principe het bestaan van de categorie MES dan wel verklaart.

Een antwoord op de betreffende vraag vinden we in Wittgenstein (1953 (1977)). In dit werk introduceerde Wittgenstein het idee dat de relatie tussen verschillende leden van een categorie er één is van zgn. *Familienähnlichkeiten* of familiegelijkenissen. Centraal staat de

4. Een belangrijke subcategorie van de categorie MES, nl. die van de hakkende messen, was niet vertegenwoordigd in het behandelde rijtje. Het is echter niet moeilijk om aan te tonen dat ook het onderscheid tussen 'snijdende' en 'hakkende' messen geen aanleiding geeft tot polysemie. Immers, ook een samentrekking als „hak- en broodmessen” is volstrekt aanvaardbaar en doorstaat dus de al vermoemde zeugma-test.

gedachte dat de leden van een categorie geen gemeenschappelijke kenmerken hoeven te hebben, maar dat de gelijkenissen tussen de leden kriskras kunnen lopen, zoals ook de leden van één familie op elkaar gelijken, hoewel er daarom geen gemeenschappelijke trekjes hoeven te zijn.

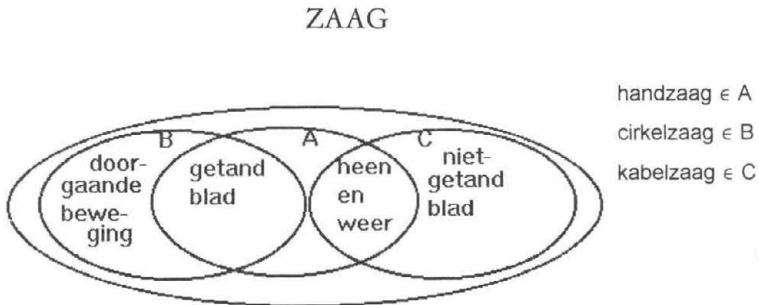
Een concreet voorbeeld zal wellicht duidelijk maken hoe we ons die familiegelijkenissen moeten voorstellen. Wittgensteins voorbeeld was de categorie SPIEL, maar onze eigen voorbeelden MES en ZAAG zijn ook illustratief voor het betreffende fenomeen.

Beschouwen we nog eens de categorie ZAAG. In 1.1. hebben we vastgesteld dat die categorie geen definitie kan krijgen in termen van noodzakelijke en voldoende kenmerken. Immers, noch de aanwezigheid van tanden noch een heen en weer gaande beweging zijn essentieel opdat iets *zaag* genoemd kan worden (cfr. kabel-, respectievelijk cirkelzaag). De gemeenschappelijke kenmerken die resteren, volstaan niet om de categorie ZAAG te onderscheiden van andere categorieën.

Deze voorstelling van zaken verhult echter dat tandeloze zagen mét heen en weer gaande beweging en getande zagen zonder die beweging op een *onrechtstreekse* manier op elkaar gelijken. Immers, de categorie ZAAG bevat, naast de subcategorieën van tandeloze zagen en van ronddraaiende zagen uiteraard ook een subcategorie (waartoe b.v. de handzaag behoort) die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van een getand blad én een heen en weer gaande beweging.

We stellen dus vast dat een cirkelzaag een bepaald 'trekje' (nl. het getande blad) deelt met een handzaag. Die handzaag deelt op zijn beurt weer een ander 'trekje' (nl. de heen en weer gaande beweging) met b.v. de kabelzaag. Het categorielidmaatschap van enerzijds de cirkelzaag en anderzijds de kabelzaag wordt dus verklaard door het feit dat beide types een 'familietrekje' gemeen hebben met b.v. de handzaag. Er is dus a.h.w. een keten van gelijkenissen.

Schematisch kunnen wij ons dit als volgt voorstellen:

Hetzelfde principe van de familiegeïjkenissen kan ook de samenstelling van de categorie MES verklaren. Een plamuurmes b.v. deelt perceptuele overeenkomsten met een tafelmis, het vertoont m.a.w. uiterlijke geïjkenissen. Bovendien heeft een tafelmis een 'secundaire functie', nl. het uitsmeren van materiaal die de unieke functie van een plamuurmes is.

Een hakmes vertoont eveneens een perceptuele geïjkenis met een tafelmis en bovendien is er een geïjkaardige algemene functie, nl. het 'scheiden' van materiaal. De manier waarop dit 'scheiden' gebeurt is echter anders: met een hakmes snijden we niet maar hakken we. Een gillemesje dient dan weer wel om te snijden, maar mist een belangrijk vormkenmerk van een tafelmis: er is namelijk geen heft.

Zo komen we m.b.t. de categorieën MES en ZAAG tot dezelfde conclusies als Wittgenstein (1953 (1977): 57) m.b.t. SPIEL:

Wir sehen ein komplizierten Netz von Ähnlichkeiten, die einander übergreifen und kreuzen. Ähnlichkeiten im Großen und Kleinen.

67. Ich kann diese Ähnlichkeiten nicht besser charakterisieren als durch das Wort «Familienähnlichkeiten»; denn so übergreifen und kreuzen sich die verschiedenen Ähnlichkeiten, die zwischen den Gliedern einer Familie bestehen: Wuchs, Gesichtszüge, Augenfarbe, Gang, Temperament, etc. etc.

De categorieën uit de natuurlijke taal blijken dus geen homogene verzamelingen te zijn. Dat brengt meteen ook mee dat we de betekenissen van woorden niet kunnen reduceren tot één enkele, duidelijk vaststaande betekenis. De betekenis van woorden als *mes* en *zaag* zouden we dan ook *variabel* kunnen noemen.

Wij willen er hier de nadruk op leggen dat datgene wat wij *variabiliteit van betekenis* noemen, niet verward mag worden met traditionele polysemie. Dergelijke polysemie veronderstelt immers duidelijk van elkaar te onderscheiden betekenissen. Wij menen in 1.1. te hebben aangetoond dat die discrete betekenissen er niet zijn.

Variabiliteit van betekenis heeft daarentegen te maken met het feit dat de betekenis van een lexicaal item zoals *mes* een continuum vormt, een continuum dat, zoals we zagen, gebaseerd is op familiegeïjkenissen. Het concrete gebruik van het woord *mes* moeten we dan binnen het betreffende betekeniscontinuum situeren.

Door de nadruk te leggen op de betekenisvariabiliteit van *mes* doen we enerzijds recht aan het feit dat er wel degelijk een verschil is tussen de manier waarop dat woord wordt gebruikt in *plamuurmes* aan de ene kant en in *mes van een grasmaaier* aan de andere kant. Anderzijds doen we ook recht aan onze bevinding dat *mes* niet polysem is in de zin die dat woord traditioneel heeft.

2. INTERNE STRUCTURERING VAN CATEGORIEËN

2.1. *De verdeling centrum / periferie*

Wij hopen in de voorgaande sectie duidelijk te hebben gemaakt dat de betekenis van de lexicale items *mes* en *zaag* variabel is, d.w.z. een continuum vormt en bijgevolg niet gereduceerd kan worden tot één enkele, a.h.w. monolithische definitie.

Daarbij rijst echter de volgende vraag: waarom moet dit geëxpliciteerd worden? Waarom zijn wij ons blijkbaar niet spontaan bewust van de variabiliteit van betekenis? Woorden als *hakmes*, *scheersmesje* en *plamuurmes* kennen we immers goed en we gebruiken ze frequent maar desalniettemin denken wij bij het woord *mes* spontaan aan een instrument dat bestaat uit een heft en een lemmet en waarmee men snijdt. Zo ook zal men bij *zaag* in de eerste plaats denken aan een getand werktuig dat heen en weer wordt bewogen.

Die spontane reflex is dermate sterk dat ze de lexicografische praktijk beïnvloedt. De definitie van *mes* in Van Dales *GWNT* luidt immers:

werktuig om te snijden, gewoonlijk van staal of zilver, soms van been, meestal bestaande uit een aan één zijde gescherpt lemmet in een heft, met of zonder punt

En de definitie van *zaag* in hetzelfde woordenboek is:

werktuig bestaande uit een platte strook staal, aan een zijde getand, bevestigend in een handvat en dienende om vaste (houten, maar ook metalen of stenen) voorwerpen door een heen en weer gaande beweging in stukken te verdelen of te vormen

Als zelfs lexicografen voorbij lijken te gaan aan gevallen zoals *hakmes*, *plamuurmes* of *cirkelzaag*⁵, dan hoeft het ons niet te verbazen dat veel gewone taalgebruikers oprecht verrast zijn wanneer zij bewust gemaakt worden van de betreffende woorden, hoewel zij deze woorden wellicht geregeld gebruiken.

Dat wij ons doorgaans niet bewust zijn van deze 'afwijkende' gevallen is een gevolg van het feit dat categorieën intern gestructureerd zijn. In de klassieke opvatting hebben alle leden van een categorie een gelijke status. Dit is een logisch gevolg van de opvatting dat categorieën gedefinieerd worden op basis van gemeenschappelijke kenmerken van de leden van de categorie (cfr. de inleiding).

5. Enkel de recente delen van het *WNT* vormen hierop een uitzondering. In de definitie van *zaag* b.v. uit één van de recentst verschenen katemen wordt er b.v. op gewezen dat er ook zagen zijn zonder heen en weer gaande beweging.

In de jaren '70 wist de Amerikaanse psychologe E. Rosch echter door middel van experimenteel werk aan te tonen dat er binnen categorieën een hiërarchie heerst⁶: sommige leden van de categorie zijn belangrijker dan de andere en ze vormen dan ook betere voorbeelden van die categorie. Fundamenteel worden categorieën gekenmerkt door een verdeling centrum/periferie. De centrale leden van de categorie worden prototypes genoemd en de kenmerken van de betreffende leden zijn de prototypische kenmerken van de categorie.

Het zal duidelijk zijn dat de verdeling centrum/periferie ook een verklaring kan vormen voor onze sterke associatie van *mes* met de kenmerken 'bestemd om te snijden' en 'bestaande uit een heft en een lemme'. Blijkbaar zijn dit in het Nederlands prototypische kenmerken voor de categorie MES. Dat impliceert dat een tafelmess b.v. een beter voorbeeld van de categorie MES is dan b.v. een pluurmes.

Een gelijkaardige observatie kunnen we maken m.b.t. de categorie ZAAG: dat wij het woord *zaag* associëren met de kenmerken 'met een getand blad' en 'gebruikt met een heen en weer gaande beweging' is een direct gevolg van de prototypische status van de betreffende kenmerken. Een zaag die één van deze kenmerken mist, is een minder goed voorbeeld van de categorie ZAAG, zoals een vogel die niet kan vliegen ook een minder goed voorbeeld van de categorie VOGEL is.

We kunnen nu ook vaststellen dat de zgn. klassieke definities van *mes* en *zaag* die we in 1.1. gaven in feite definities zijn van de prototypische kern van de categorieën MES en ZAAG. De idee dat de betreffende definities de volledige categorieën MES en ZAAG zouden definiëren, berust dus op een verwarring van de *kern* van een categorie met het *geheel* van de categorie.

Dat die verwarring zo persistent is, wijst op het belang van de verdeling centrum/periferie in cognitive processen. De prototypes van een categorie fungeren dan ook als 'cognitieve reference points' (cfr. Lakoff 1987).

In de volgende secties gaan wij dieper in op de relevantie van de verdeling centrum/periferie.

2.2. De relevantie van interne structurering voor categorie-uitbreiding

In 2.1. gaven we aan dat leciale categorieën in natuurlijke taal gekenmerkt worden door een interne hiërarchie, die resulteert in een verdeling centrum/periferie. De leden van het centrum hebben een

6. Ik kan hier niet ingaan op de verschillende experimentele bewijzen die Rosch aanvoert. Voor een synthese van haar werk i.v.m. categoriestructuur verwijs ik naar Lakoff (1987).

aantal gemeenschappelijke prototypische kenmerken. De periferie bevat die leden van de categorie die één of meerdere van die prototypische kenmerken missen.

De periferie speelt een belangrijke rol in de uitbreiding van een bestaande categorie. We zullen dit illustreren aan de hand van het voorbeeld *cirkelzaag*.

Traditioneel verwijst het woord *zaag* naar een instrument dat met een heen en weer gaande beweging wordt gehanteerd. Op een gegeven moment doet er zich een technologische vernieuwing voor en verschijnt er een werktuig met een getand blad dat ronddraait. Op het moment dat dit werktuig verschijnt, doen er zich wat de categorisering van dit object betreft, in principe twee mogelijkheden voor.

De eerste mogelijkheid is dat het betreffende object in een categorie sui generis belandt en dus een nieuwe, eigen naam krijgt. Dat is echter buitengewoon oneconomisch. Het is zowel belastend voor het lexicon (want er komt een volstrekt nieuw woord bij) als voor het cognitieve systeem in het algemeen (want er komt een volstrekt nieuwe conceptuele categorie bij).

Daarom heeft men — uiteraard onbewust — ervoor gekozen om het nieuwe instrument te categoriseren in een al bestaande categorie, nl. ZAAG. Deze categorisering is gebeurd op grond van het feit dat het nieuwe instrument een aantal prototypische kenmerken van de categorie ZAAG heeft. Dat het nieuwe instrument minstens één prototypisch kenmerk van ZAAG mist (nl. de heen en weer gaande beweging) is geen onoverkomelijk probleem, precies omdat er in categorieën a.h.w. ruimte voorzien is voor dergelijke afwijkende leden, met name in de periferie van de categorie. De uitbreiding van een categorie gebeurt dus typisch door de toevoeging van een licht afwijkend lid aan de periferie.

Bestaande categorieën zijn dus beslist niet rigide: ze functioneren integendeel als referentiepunten bij het categoriseren van nieuwe ervaringen. Geeraerts formuleert het als volgt (1985: 224-225):

[W]hat is already conceptualized forms an expectational pattern with regard to new experiences, and this is expressed by the fact that what is new is interpreted in function of, and incorporated into what is already there, even if it deviates from it to a certain extent. What is new is transformed in the direction of what is known; what is conceptually given functions as an expectational pattern in the active construction of new experiences.

Die flexibele organisatie van concepten wordt precies gegarandeerd door de verdeling centrum/periferie. De aanwezigheid van een periferie in een categorie maakt het mogelijk dat nieuwe ervaringen in de al bestaande categorie worden ondergebracht, ook als de nieuwe ervaringen afwijken van wat al bekend is.

Het gaat dan ook niet aan om de periferie van een categorie te beschouwen als een afwijking van 'normale', rigide categorisering⁷. Zonder een interne structurering zouden categorieën volkomen ongeschikt zijn voor het verwerken van de stroom aan nieuwe ervaringen waarmee de mens voortdurend wordt geconfronteerd.

2.3. Interne structurering en compositavorming

In de voorgaande sectie werd er de nadruk op gelegd dat de interne structurering van een categorie een belangrijke rol speelt bij de uitbreiding van categorieën. De interne categoriestructuur werpt echter eveneens een interessant nieuw licht op een aantal composita van het type *hakmes* en *appelwijn*.

Dergelijke composita zal men traditioneel als endocentrisch en specificerend bestempelen⁸. Men gaat er dus van uit dat dergelijke composita alleen maar een specifieke subcategorie van de categorieën MES, respectievelijk WIJN benoemen. Met *hakmes* verwijzen we naar de subcategorie van de hakkende messen en met *appelwijn* verwijzen we naar de subcategorie van de wijn die uit appels is gemaakt.

Deze voorstelling van zaken laat echter een belangrijke vraag onbeantwoord. Als er een compositum *hakmes* bestaat als naam voor een subcategorie van MES (nl. de subcategorie van de messen waarmee je hakt), waarom bestaat er dan niet evengoed een compositum *snijmes* als naam voor de subcategorie van de messen waarmee je snijdt⁹? En als er een samenstelling *appelwijn* bestaat als naam voor wijn die uit appels is gemaakt, waarom correspondeert daar dan geen courante samenstelling *druivenwijn* mee¹⁰?

Het traditionele antwoord op deze vraag is dat de samenstellingen *snijmes* en *druivenwijn* geblokkeerd worden omdat het redundante composita zijn (cfr. Moerdijk 1987: 206-207). Zo zal men b.v. beweren dat het kenmerk 'bestemd om te snijden' niet gespecificeerd hoeft te worden, precies omdat het een inherent deel is van de betekenis van *mes*. Het bestaan van een woord als *hakmes* toont echter aan dat dat laatste niet helemaal klopt: het kenmerk 'bestemd

7. Geeraerts (1985: 164) wijst erop dat deze idee o.a. geïmpliceerd wordt door de referentialistische theorie van Putnam.

8. Zie Rohdenburg (1988) voor de traditionele classificatie van composita en kritiek hierop.

9. In het jargon van timmerlui en andere houtbewerkes komt de samenstelling *snijmes* wel voor, maar dan als naam voor een trekmes met twee handvatten (een onprototypisch mes dus). Dat doet echter niets af van onze vaststelling dat er geen samenstelling *snijmes* bestaat als naam voor de categorie van messen waarmee je snijdt ...

10. De eerlijkheid gebiedt ons te zeggen dat *druivenwijn* opgenomen is in Van Dale *GWNT*. Wij kunnen ons echter moeilijk inbeelden dat het betreffende compositum courant wordt gebruikt. Taalgebruikers die wij met dit woord confronteerden deelden onze indruk dat het een 'merkwaardig' compositum is.

om te snijden' is blijkbaar niet essentieel voor de betekenis van *mes*. We moeten het traditionele antwoord dus verfijnen.

Die verfijning bestaat hierin dat we de redundantie van *snijmes* niet langer wijten aan het feit dat het kenmerk 'bestemd om te snijden' een *essentieel* kenmerk van *mes* zou zijn, als wel aan het feit dat het een *prototypisch* kenmerk is. Dat kenmerk hoeft daarom niet expliciet gespecificeerd te worden. Evenmin moet je bij *wijn* het kenmerk 'afkomstig van druiven' specificeren, want ook dat is een prototypisch kenmerk in de betekenis van *wijn*.

De (quasi-)afwezigheid van de samenstellingen *snijmes* en *druivenwijn* is m.a.w. een direct gevolg van de interne structuur van de categorieën MES en WIJN. Precies omdat de kenmerken 'bestemd om te snijden' en 'gemaakt van druiven' kenmerken zijn die eigen zijn aan het centrum van de respectieve categorieën, hoeven die kenmerken niet gespecificeerd te worden. De kenmerken 'bestemd om te hakken' en 'gemaakt van appels' daarentegen zijn afwijkende kenmerken. Ze worden dan ook expliciet gemaakt in de composita 'hakmes' en 'appelwijn'.

Dit alles betekent o.i. ook dat we een samenstelling als *hakmes* niet kunnen afdoen als alleen maar een specificerende samenstelling. In deze samenstelling wordt immers naar een dubbele relatie verwezen: ten eerste wordt er verwezen naar de relatie tussen de subcategorie van de hakkende messen en de ruime categorie MES. Maar doordat het element *hak-* in *hakmes* een prototypisch kenmerk van de categorie MES a.h.w. tegenspreekt, wordt er ook verwezen naar de relatie tussen een perifeer kenmerk (hakken) en een prototypisch kenmerk (snijden).

We zouden het ook zo kunnen uitdrukken dat samenstellingen als *hakmes* uitdrukking geven aan een verticale én horizontale relatie. De verticale relatie is die tussen de subcategorie (in dit geval HAKMES) en de categorie (in dit geval MES). Deze relatie is specificerend van aard. In de samenstelling *hakmes* specificeert het element *hak-*, het element *mes*.

De horizontale relatie is die tussen de periferie van de categorie MES (waar het kenmerk 'bestemd om te hakken' hoort) en het centrum van die categorie (waar het kenmerk 'bestemd om te snijden' hoort). Deze relatie is *contradeterminerend*¹¹ van aard. Het element *hak-* spreekt a.h.w. een verwacht, prototypisch kenmerk van de betekenis van *mes* tegen.

11. De term *contradetermineren* ontleen wij aan De Caluwe (1991), waar diezelfde term echter in een enigszins engere betekenis wordt gebruikt. De Caluwe spreekt immers enkel over *contradeterminatie* in het geval van exocentrische samenstellingen zoals *aardappel* of *handschoen*. Voor meer details over dit verschil, zie Vanden Eynde (1994).

Kortom, het afwijkende, perifere karakter van *bakmes* en *appelwijn* komt tot uiting in het feit dat je in die woorden op een expliciete manier een prototypisch kenmerk van de betekenis van *mes*, respectievelijk *wijn* tegenspreekt.

Er bestaat dus blijkbaar een tendens om de interne categoriestructuur te reflecteren in de compositavorming, in die zin dat de kenmerken van het centrum niet tot uitdrukking worden gebracht in composita, terwijl afwijkende kenmerken van perifere leden wel tot uitdrukking worden gebracht.

Deze tendens is blijkbaar dermate sterk dat een verschuiving in de interne categoriestructuur ook leidt tot een verschuiving in de naam die men toekent aan een bepaalde subcategorie. Wij willen dat illustreren aan de hand van het Engelse voorbeeld *hockey*. Het Britse Engels gedraagt zich wat dit woord betreft als het Nederlands: de sport die op gras met sticks en een balletje wordt gespeeld, heet zo goed als altijd *hockey* tout court. De variant van dit spel, die op ijs wordt gespeeld met een puck, noemt men *ice hockey*. Ice hockey wordt beschouwd als de afwijkende variant, en dat afwijkende wordt geëxpliciteerd in het element *ice*.

In de Verenigde Staten nu is het zo dat van de twee hockeyvarianten, ijshockey het populairst is. Deze buitentalige omstandigheid heeft ertoe geleid dat er een verschuiving in de categorie HOCKEY heeft plaats gevonden: voor een Amerikaan is de prototypische variant ijshockey en dat komt tot uiting in het feit dat *hockey* tout court in het Amerikaans Engels slaat op ijshockey, terwijl men *field hockey* zal gebruiken voor wat in het Britse Engels *hockey* tout court heet.

Kortom, ook hier stellen we de tendens vast om een perifeer lid van een categorie te benoemen met een compositium waarin het afwijkende karakter van het betreffende lid geëxpliciteerd wordt.

We hebben vastgesteld dat prototypische eigenschappen van categorieën niet gespecificeerd worden in composita. Afwijkende kenmerken daarentegen worden wel gespecificeerd. Dit fenomeen verklaart de afwezigheid van een compositium *snijmes* en de aanwezigheid van een compositium *bakmes*.

Deze situatie geeft interessante aanwijzingen omtrent de manier waarop taalgebruikers met variabele betekenissen omgaan. We herinneren eraan dat we de betekenis van b.v. *mes* variabel hebben genoemd, omdat die betekenis niet gereduceerd kan worden tot een verzameling van noodzakelijke en voldoende voorwaarden en er een soort betekeniscontinuum is.

We zagen echter al dat een categorie zoals MES en dus ook het betekeniscontinuum van het woord *mes* niet ongestructureerd is: er is een intense structurering die neerkomt op een verdeling centrum/pe-

riferie. Dat centrum is a.h.w. een standaardwaarde van de betekenis van een woord. Wanneer wij het woord *mes* horen, gaan wij er automatisch van uit dat naar het centrum van de categorie MES wordt verwezen. Wij gaan m.a.w. uit van de aanwezigheid van de prototypische kenmerken 'bestemd om te snijden' en 'met een heft en een lemmer'. Dat verklaart dan ook waarom taalgebruikers in spontane definities van *mes* naar de betreffende kenmerken verwijzen, hoewel die kenmerken niet essentieel zijn.

Er is dus een standaardinterpretatie van een woord als *mes*. Van die standaardinterpretatie zal de taalgebruiker slechts afstappen als hij duidelijke indicaties in de context krijgt dat *mes* niet gebruikt wordt om naar de prototypische kern van de categorie MES te verwijzen.

Die indicaties kunnen van tweërlei aard zijn: het kan gaan om indicaties in de buitentalige of in de talige context. Een voorbeeld van het eerste vinden we in de volgende situatie: Iemand is aan het plamuren met een plamuurmes. Een ander zegt: „Geef me het mes eens”. Hier maakt de buitentalige context voor de toehoorder duidelijk dat een prototypisch kenmerk van de betekenis van *mes* (nl. 'bestemd om te snijden') is weggefallen.

Ons interesseren natuurlijk vooral de indicaties in de talige context. En in dit verband belanden we weer bij composita zoals *hakmes* en *plamuurmes*. In die samenstellingen fungeren de elementen *hak-* en *plamuur-* als onmiskenbare indicaties van het feit dat er een prototypisch kenmerk afwezig is. Het woord zelf is uiteraard de meest nabije en de duidelijkste context waarin indicaties omtrent het 'afwijkende' gebruik van een woord gegeven kunnen worden. Een spreker die wil verwijzen naar een hakkend mes, zal dan ook (ten minste, als hij zich aan Grices *maxim of manner*¹² houdt) opteren voor het compositium *hakmes*, eerder dan voor *mes* tout court. Daardoor kan hij immers aan zijn gesprekspartner duidelijk maken dat een prototypisch kenmerk van *mes* (nl. 'bestemd om te snijden') afwezig is en vervangen moet worden door een ander kenmerk (nl. 'bestemd om te hakken').

Kortom, een samenstelling van het type *hakmes* is buitengewoon handig omdat ze bij de toehoorder a.h.w. het besef wakker maakt dat de betekenis van *mes* variabel is.

12. Eenvoudig gesteld komt deze 'communicatieve spelregel' erop neer dat je in een communicatieproces verondersteld wordt zo duidelijk mogelijk te zijn en ambiguïteit zo veel mogelijk te vermijden.

2.4. Interne structurering en autohyponymie

We hopen in 2.3. duidelijk te hebben gemaakt dat de betekenis van een woord in de eerste plaats wordt geassocieerd met het centrum van de conceptuele categorie waaraan het woord beantwoordt, tenzij er in de context indicaties zijn dat rekening gehouden moet worden met de variabiliteit van betekenis van het betreffende woord.

In het geval van *mes* is associatie met het prototypische centrum zelfs dermate sterk dat er zich autohyponymie lijkt voor te doen. Wat daarmee wordt bedoeld, leggen we in deze sectie uit.

We spreken van een hyponymie-relatie tussen twee woorden *a* en *b* als *b* een meer algemene, overkoepelende term is voor *a*. Zo is *paard* b.v. een hyponiem van *dier* en is *hoed* een hyponiem van *hoofddekse*. Omgekeerd kunnen we zeggen dat *dier* en *hoofddekse* hyperoniemen zijn van *paard*, respectievelijk *hoed*.

Nu is het zo dat je een hyponiem en zijn hyperoniem niet zomaar kunt coördineren. De volgende woordgroepen zijn uitgesloten:

6. ? Paarden en dieren.
7. ? Hoeden en hoofddekse

Aangezien een paard noodzakelijkerwijs een *dier* is, kan 6. niet. Er moet iets toegevoegd worden voor „dieren”. (Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor 7.) Mogelijk is b.v. wel:

8. Paarden en andere dieren

Nu zijn woorden als *kapmes* en *hakmes* ook hyponiemen van *mes*. Het is immers mogelijk (hoewel misschien niet gebruikelijk, om de reden die we in 2.3. noemden) om een *hakmes mes* tout court te noemen. We zouden dus, geheel in overeenstemming met de voorbeelden 6. en 7. verwachten dat het volgende uitgesloten is:

9. Ze werden met hakmessen en messen bewerkt.

De bevraging van een aantal taalgebruikers leerde ons echter dat deze zin niet als afwijkend wordt ervaren. Bovendien troffen wij in G. Walschaps *Houtekiet* (Antwerpen etc., 1993²³, p. 23) het volgende citaat aan:

10. „Kapmes, hamer en mes (...) zijn al zijn gerief”.

Het is duidelijk waarom 9. en 10. aanvaardbaar zijn. Het woord *mes* wordt in beide gevallen niet gebruikt als naam voor de ruime categorie MES_1 (waaronder dus ook de subcategorie *HAKMES* valt), maar als naam voor een engere categorie MES_2 die samenvalt met het centrum van MES_1 .

Dergelijke autohyponymie treffen we ook aan in het volgende voorbeeld:

11. Ik wil geen pony, ik wil een paard.

Elke pony is een paard zodat deze zin logisch gezien nonsens zou moeten zijn, ware het niet dat ook *paard* een engere betekenis heeft. Ook in het geval van *paard* valt deze engere betekenis ongeveer samen met de kern van de ruime categorie PAARD. Autohyponymie is dus een wel bijzonder duidelijke aanwijzing dat een woord in de eerste plaats geassocieerd wordt met het prototypische centrum van de ruime categorie waarnaar het woord verwijst.

Wij willen daar wel aan toevoegen dat dergelijke autohyponymie veeleer uitzondering dan regel is. De associatie van een bepaald woord met een prototypische kern is op zich geen voldoende voorwaarde voor autohyponymie. We willen dat verduidelijken aan de hand van het voorbeeld *zaag*.

Het is duidelijk dat we ook dat woord in de eerste plaats zullen associëren met het centrum van de categorie ZAAG. Dat betekent dat wij bij het horen van het woord *zaag* zullen uitgaan van de aanwezigheid van de kenmerken 'met een getand blad' en 'gehanteerd met een heen en weer gaande beweging'. In die zin verschilt *zaag* niet van *mes*.

Dat betekent echter niet dat ook *zaag* autohyponiem zou zijn. Immers, het volgende wordt als merkwaardig ervaren:

12. ? Een cirkelzaag en een zaag

Als we naar een prototypische zaag willen verwijzen, dan moet dat in dit geval door het gebruik van het woordje *gewoon*:

13. Een cirkelzaag en een gewone zaag

Waarom er zich geen autohyponymie voordoet in het geval van *zaag* en wel in het geval van *mes*, is ons momenteel niet duidelijk. Verder onderzoek zal hierover meer inzicht moeten verschaffen. We kunnen hoe dan ook besluiten dat autohyponymie een interessant fenomeen is omdat het een directe reflectie is van de prototypische organisatie van categorieën.

3. Conclusie

In dit artikel hebben we getracht twee theoretische claims van de cognitieve semantiek te illustreren. Ten eerste menen we te hebben aangetoond dat de betekenis van woorden niet opgevat kan worden als een verzameling van essentiële kenmerken. Kenmerken die op het

eerste gezicht essentieel lijken, blijken dat bij nader toezien niet te zijn.

Wij hebben dan ook moeten besluiten dat de betekenis van woorden variabel is. Die variabiliteit laat zich het best beschrijven in termen van Wittgensteiniaanse familiegelekenissen. We zijn dus afgestapt van de idee als zou betekenis een 'monolithisch' iets zijn.

Ten tweede hebben wij er echter ook op gewezen dat de afwezigheid van een vastomlijnde, klassieke definitie geenszins impliceert dat betekenis chaotisch zou zijn. Integendeel, de conceptuele categorieën waarnaar woorden verwijzen vertonen een duidelijke interne structurering, die neerkomt op een verdeling centrum / periferie.

Die verdeling is buitengewoon belangrijk aangezien de aanwezigheid van een periferie de fundamentele flexibiliteit van onze conceptuele categorieën en dus van de betekenis van woorden, garandeert. Bovendien is gebleken dat we zowel bij de studie van samenstellingen als bij de studie van het fenomeen autohyponymie rekening zullen moeten houden met de interne structurering van categorieën.

Dat alles levert ons een beeld op van betekenis als iets dat én flexibel én duidelijk gestructureerd is. Het is precies de combinatie van beide eigenschappen die het ons mogelijk maakt nieuwe ervaringen te incorporeren in onze taal, zonder dat dat tot verwarring of misverstand leidt.

BIBLIOGRAFIE

- Caluwe, J. de (1991), *Nederlandse nominale composita in functionalistisch perspectief*. 's-Gravenhage.
- Cruse, D.A. (1986), *Lexical Semantics*. Cambridge etc.
- Eynde, C. Vanden (1994), *Inhoud, structuur en ontwikkeling van lexicaal categorieën. Een illustratieve analyse van mes, zaag en bijl.* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling)
- Geeraerts, D. (1985), *Paradigms and Paradox. Explorations into a paradigmatic theory of meanings and its epistemological background*. Leuven
- Geeraerts, D. (1993), 'Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries', *Cognitive Linguistics* 4-3 (1993), p. 223-272.
- GWNT = Van Dale *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Twaalfde uitgave. Utrecht etc., 1992
- Kuhn, T. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago
- Lakoff, G. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago etc.
- Moerdijk, A. (1987), 'Lexicale semantiek en compositavorming', *Forum der Letteren* 28, p. 194-213

- Rohdenburg, G. (1988), 'Semantic fringe phenomena involving nominal compounds in English', In: Hüllen, W and R Schulze (eds), *Understanding the Lexicon. Meaning, Sense and World Knowledge in Lexical Semantics*. Tübingen, p. 204-215
- Verschueren = *Verschueren Groot geïllustreerd woordenboek*, negende uitgave, Antwerpen, 1991
- Wittgenstein, L. (1953 (1977)), *Philosophische Untersuchungen*, Frankfurt am Main
- WNT = De Vries en Te Winkel, *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden, 's-Gravenhage 1882-...